

Лекція 5.

Тема. Актуальні проблеми сімейного права

ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ УПОВНОВАЖЕНИМ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ (В КОНТЕКСТІ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ)¹

Відповідно до ст. 55 Конституції України кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Останній здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі (в тому числі сімейних прав та інтересів, визначених ст. ст. 51 і 52 Конституції України). Інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (омбудсмена) належить до важливих національних правозахисних інститутів, які створюються для контролю над діяльністю органів державної влади з метою дотримання ними прав та свобод людини й громадянина й приймає участь в усіх елементах механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина, що здійснюється як за зверненнями осіб, права та законні інтереси яких були порушені, так і за власною ініціативою з метою попередження порушень (моніторингу стану виконання законодавства, яке визначає права людини у певній сфері, в тому числі й сімейних) [1, с. 192]. Якщо проаналізувати повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, визначені ст. 13 профільного закону, в контексті розгляду справи про порушення прав людини за заявою відповідної особи, за результатами здійснення моніторингу або при розгляді справи відповідним судовим чи іншим юрисдикційним органом, можемо визначити, що Уповноважений вправі: здійснювати звернення до широкого кола суб'єктів – як державних органів та органів місцевого самоврядування, в тому числі колегіальних, так і громадських об'єднань, юридичних осіб, безперешкодно відвідувати їх, бути присутнім на засіданнях та ознайомлюватися із документами цих органів та організацій, 23 відвідувати без попереднього повідомлення про час і мету відвідування спеціальні виховні та соціальні заклади для дітей, ініціювати конституційне провадження шляхом звернення

¹ Гаврік Р.О. ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ УПОВНОВАЖЕНИМ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ (В КОНТЕКСТІ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ) / Актуальні проблеми сімейного права : міжнар. наук.-практ. конф., присвяч.ї пам'яті д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Жилінкової Ірини Володимирівни (м. Харків, 12 квіт. 2024 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цив. права ; НАПрН України, Від-ня цив.-прав. дисциплін ; Гром. орг. «Цивілістична платформа». Харків : Право, 2024. 150 с. С. 23-26. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/wp-content/uploads/2024/06/aktualni_problemy_simejnogo_prava_mater_konf_zhylinkovoyi_i_v_12.pdf

із конституційним поданням щодо відповідності Конституції України нормативно-правових актів, якщо ними порушені відповідні права особи, щодо якої вони застосовані; звертатися до суду для захисту прав і свобод дитини в порядку, передбаченому ст. 53 Кодексу адміністративного судочинства, ст. 56 Цивільного процесуального кодексу України як особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, вступати в інші судові справи на будь-якій стадії їх судового розгляду; ініціювати незалежно від його участі у судовому провадженні перегляд судових рішень [2]. Важливим повноваженням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є направлення ним у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів. Акти реагування спрямовуються на поновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного сімейного права чи інтересу, однак ними не застосовуються самостійні способи захисту, вони є лише підставою для вжиття відповідних заходів у місячний строк щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина, а у разі подання до Конституційного Суду України – вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційності) правового акта, який стосується прав і свобод людини і громадянина [2]. Відповідно до ст. 11 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» Уповноважений має право призначати своїх представників у межах виділених коштів, затверджених Верховною Радою України. Одним із таких представників є представник Уповноваженого з прав дитини, який забезпечує здійснення парламентського контролю за дотриманням прав людини і громадянина у сфері захисту прав дитини, передусім у формі моніторингу стану дотримання цих прав державними органами та органами місцевого самоврядування, іншими суб'єктами, забезпечення поновлення порушених прав [3], передусім: права на піклування та турботу батьків, права на утримання з боку батьків (аліменти), права на виховання в сім'ї, права на ім'я та можливість знати своїх батьків – тільки за 2022 рік зафіксовано 1237 випадки порушення сімейних прав та інтересів дитини, за якими було направлено 1650 актів реагування до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, установ та організацій. Іншою формою діяльності 24 Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є здійснення відповідної роботи щодо інформування батьків та інших членів сім'ї дитини з питань повернення дитини або сімей з дітьми на підконтрольну Уряду України територію, отримання правовстановлюючих документів, встановлення контакту з дитиною, яку було вивезено одним із батьків з-за кордону, інших питань захисту порушених прав дитини, яка здійснюється

через діяльність відповідних консультаційних центрів у містах Києві, Львові та Хмельницькому [4]. Виходячи із вище викладеного, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, діючи через свого представника з прав людини і Управління моніторингу додержання прав дитини та сім'ї, молоді та спорту, вправі звертатися до суду та інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій щодо поновлення порушених, оспорюваних чи невизнаних сімейних прав та інтересів дитини, брати участь у розгляді відповідних питань цими органами. Крім цього, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини самостійно застосовує такі способи захисту сімейних прав та інтересів дитини як: а) сприяння батькам у самозахисті сімейних прав та інтересів дитини, що виявляється у надання правової інформації батькам, необхідної для здійснення самозахисту, розгляді звернень від них та інформування щодо кращого способу вирішення питання; б) моніторинг стану додержання сімейних прав та інтересів дитини і сприяння поновленню порушених сімейних прав та інтересів дитини іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями шляхом направлення обов'язкових до виконання актів реагування. Отже, на підставі проведеного наукового дослідження можемо дійти висновків, що Уповноважений Верховної Ради України з прав застосовує такі способи захисту сімейних прав та інтересів дитини як: сприяння батькам у самозахисті сімейних прав та інтересів дитини, що виявляється у надання правової інформації батькам, необхідної для здійснення самозахисту, розгляді звернень від них та інформування щодо кращого способу вирішення питання; моніторинг стану додержання сімейних прав та інтересів дитини і сприяння поновленню порушених сімейних прав та інтересів дитини іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями шляхом направлення обов'язкових до виконання актів реагування. В цьому випадку захист сімейних прав та інтересів дитини Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини входить до змісту юрисдикційної форми захисту.

Утримання дітей. Аліментні зобов'язання

За визначенням Свистун Л.Я.² Міжнародна Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р.³, ратифікована Верховною Радою України 27 вересня 1991 р., визнає право кожної дитини на рівень життя, необхідний для

² Свистун Л.Я. Правове регулювання стягнення аліментів на дітей. *Право і суспільство*. 2018. №1. С. 88-94.

³ Міжнародна Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/>.

фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку. Забезпечення цього права покладається пріоритетно на батьків чи інших осіб, які виховують дитину. З урахуванням Закону України «Про міжнародні договори України», Конвенція є частиною національного законодавства, і її положення застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про охорону дитинства»⁴, кожна дитина має право на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного та соціального розвитку.

Ч. 2 ст. 51 Конституції України та ст. 180 Сімейного кодексу України (далі - СК України) визначено, що батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Але, не дивлячись на те, що права дитини на утримання та обов'язок батьків забезпечувати дитині відповідний рівень життя, харчування, виховання встановлені у достатній кількості нормативно-правових актів, все це не завжди виконується належним чином у нашій країні. Проблема стягнення аліментів не є новою в сімейному праві України. Доволі часто, внаслідок невиконання аліментних зобов'язань, діти втрачають можливість повноцінно розвиватися, здобувати освіту, отримувати кошти для існування тощо.

М.В. Вербіцька зазначає, що аліменти на неповнолітню дитину - це кошти на утримання дитини, які присуджуються у частці від доходу її матері, батька і (або) у твердій грошовій сумі. Підставою виникнення аліментного правовідношення є сукупність таких фактів: 1) кровне споріднення між батьками і дітьми, засвідчене в установленому законом порядку, або інші юридично значущі зв'язки між ними (наприклад, усиновлення); 2) вік особи, яка має правовий статус дитини. На погляд автора, рішення суду про стягнення аліментів є вже наслідком наявності сукупності вказаних фактів та недотримання батьком (матір'ю) обов'язку щодо утримання дитини⁵.

Постанова Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р. № 146 «Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб»⁶ визначає усі види заробітку і додаткової винагороди як за основною роботою, так і за

4 Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. Ст. 142.

5 Вербіцька М.В. Актуальні проблеми стягнення аліментів на неповнолітніх дітей. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 2. С. 32-36.

⁶ Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р. № 146. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>

роботою за сумісництвом, з яких провадиться утримання аліментів. А саме з: основної заробітної плати за посадовим окладом, тарифною ставкою, відрядними розцінками тощо; усіх видів доплат і надбавок до заробітної плати; грошових і натуральних премій; оплати за надурочну роботу, за роботу в святкові, неробочі та вихідні дні; заробітної плати, що зберігається під час відпустки, а також із одержуваної при звільненні компенсації за невикористану протягом кількох років відпустку; заробітної плати, що зберігається під час виконання державних і громадських обов'язків, та в інших випадках збереження середньої заробітної плати; винагороди за загальні річні підсумки роботи підприємств та організацій; винагороди, що виплачується штатним літературним працівникам газет, журналів, агентств друку, радіо, телебачення із фонду літературного гонорару, а також нештатним літературним працівникам, що підлягають державному соціальному страхуванню; одноразової винагороди (відсоткових надбавок) за вислугу років; допомоги з державного соціального страхування, а також з допомоги через тимчасову непрацездатність, що встановлені в колективних сільськогосподарських підприємствах; доплат до допомоги з державного соціального страхування, виплачуваних за рахунок підприємств, установ, організацій; сум, виплачуваних для відшкодування збитків у зв'язку із втратою працездатності внаслідок каліцтва або іншого пошкодження здоров'я, за винятком сум для відшкодування витрат на догляд за ними, на додаткове харчування, санаторно-курортне лікування (включаючи оплату проїзду) і протезування потерпілих; допомоги по безробіттю; одержуваної пенсії, за винятком надбавок до пенсії, що виплачуються інвалідам першої групи на догляд за ними; державної соціальної допомоги інвалідам із дитинства, призначеної відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу інвалідам із дитинства та дітям-інвалідам»; стипендій, виплачуваних студентам у період навчання у вищих навчальних закладах, учням професійних навчально-виховних закладів та слухачам навчальних закладів підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів; доходів від підприємницької діяльності, селянських (фермерських) господарств, кооперативів, об'єднань громадян, а також доходів, що припадають на частку платника аліментів від присадибної ділянки або підсобного господарства; усіх видів заробітку, одержуваного адвокатами за роботу в юридичних консультаціях; плати, отриманої за передачу в оренду земельної ділянки або земельної частки (паю); інших видів заробітку.

Нескладно визначити такі доходи, якщо відповідач працює в бюджетній сфері, отримує пенсію, стипендію, т. зв. «офіційні доходи» тощо. Однак в деяких випадках, зокрема коли платник аліментів - підприємець або

взагалі не працює, дуже важко об'єктивно оцінити реальний рівень доходів громадян України, оскільки часто відомості про доходи ними приховуються, довідки про заробітну плату не відповідають дійсності.

Як зазначає А.І. Пергамент, визначення розміру аліментних зобов'язань у частці від доходів поставило особу, уповноважену на отримання аліментів, у вкрай важке становище: часто буває складно виявити всі окремі доходи зобов'язаної особи; у разі ж визначення розміру аліментного зобов'язання в частці на отримувача аліментів падає важкість виявлення усіх конкретних доходів відповідача. З іншого боку, такий стан речей полегшує для недобросовісного відповідача можливість приховати частину своїх доходів і тим самим зменшити частку, яка належить дитині за аліментним зобов'язанням⁷.

Саме тому проєктанти СК України відійшли від правила, що мало місце у Кодексі про шлюб та сім'ю, який йому передував, щодо встановлення чітких відсоткових часток заробітку чи доходів платника аліментів (1/4 - на одну неповнолітню дитину, 2/3 - на двох неповнолітніх дітей, 1/2 - на трьох і більше).

І, згідно з СК України, частку заробітку (доходу) матері, батька, котру стягуватимуть як аліменти на дитину, суд визначає кожного разу індивідуально. В окремих випадках, передбачених ст. 184 СК України, суд може визначити розмір аліментів у твердій грошовій сумі. Однак вказані зміни у сімейному законодавстві, якщо говорити відверто, мало змінили вказану ситуацію.

По-перше, говорячи про судову практику щодо стягнення аліментів, неможливо не відзначити той факт, що зазвичай судді не використовують диспозитивність норм СК України щодо можливості встановлення розміру аліментів у кожному конкретному випадку індивідуально, а вважають за простіше йти уторованою колією та призначати аліменти у відсотках, які були встановлені ще Кодексом про шлюб і сім'ю. Хоча, наприклад, якщо платник аліментів має високий дохід, не має інших утриманців, крім малолітньої дитини, не страждає на фізичні захворювання, чому він не може сплачувати на утримання своєї дитини, скажімо, не 1/4, а 1/3 своїх доходів?⁸.

Розмір аліментів у кожному конкретному випадку визначає суд, він має брати до уваги всі обставини справи, досліджуючи джерела прибутку особи (батька чи матері), з якої будуть стягуватися аліменти на дитину, враховувати наявність нерухомого майна, транспортного засобу, земельних ділянок, а

7 Пергамент А.И. Алиментные обязательства по советскому праву. М.: Госюриздат, 1951. 167 с. С. 63

8 Вербіцька М.В. Актуальні проблеми стягнення аліментів на неповнолітніх дітей. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 2. С. 32-36.

також, що дуже важливо, зміну його сімейного стану, хронологію появи дітей тощо.

М.В. Антокольська звертає увагу, що значна кількість норм, які регулюють сімейні відносини взагалі та аліментні зобов'язання зокрема, мають т. зв. ситуаційний характер. Це означає, що вони містять визначення, які не можуть бути чітко й однозначно сформульовані в законі, оскільки потребують індивідуальної конкретизації на підставі врахування усіх обставин справи в кожній ситуації⁹.

Як уже зазначалося, кошти на утримання дитини можуть бути присуджені як у частці від доходу її матері, батька, так і (або) у твердій грошовій сумі.

На думку Є. Ханович, недоліком визначення розміру аліментів у твердій грошовій сумі є не тільки складна та недосконала процедура індексації аліментів, а й швидкість реагування на збільшення або зменшення доходу боржника. Водночас вона відзначає суттєву перевагу визначення розміру аліментів у твердій грошовій сумі, а саме коли боржник приховує свій фактичний дохід, що є досить розповсюдженою практикою в нашій країні¹⁰.

Однією з проблем щодо аліментних зобов'язань також є стягнення цих зобов'язань особою, яка тимчасово перебуває або має намір постійно проживати в іноземній державі. Якщо дитина проживає в Україні, а батько за кордоном, що, однак, не звільняє останнього від сплати аліментів, позов про стягнення аліментів може бути подано до суду України за місцем проживання дитини. Утім, якщо між Україною і державою, у якій проживає платник аліментів, немає договору про надання правової допомоги, то виконання рішення суду України про стягнення аліментів може виявитися проблематичним¹¹.

Зазначена проблема полягає, насамперед, в істотних відмінностях у матеріально-правових та процесуальних нормах сімейного права, що є причиною виникнення колізій під час виконання рішення іноземного суду. Зокрема, коли дитина проживає на території однієї країни і судом цієї ж країни ухвалено рішення про стягнення аліментів на її користь, а боржник проживає на території іншої країни.

9 Антокольская М.В. Семейное право: учебник. М.: Юрист, 2002. 336 с. С. 247

10 Ханович Є. Порядок стягнення аліментів на дитину за чинним законодавством. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 10. С. 20-25. С. 22

11 Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. К.: Правова єдність, 2009. 428 с. С. 302

15 вересня 2017 р. Міністерстві юстиції України видало Наказ № 2904/5 «Про затвердження Інструкції про виконання в Україні Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання»¹². Ця Інструкція визначає порядок виконання в Україні Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання, прийнятої 23 листопада 2007 р. у м. Гаазі, що набрала чинності для України 01 листопада 2013 р.

Не менш важливим є порядок сплати аліментів у разі виїзду одного з батьків за кордон на постійне проживання у державу, з якою Україна не має договору про надання правової допомоги. У такому разі аліменти стягуються в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1203 «Про затвердження Порядку стягнення аліментів на дитину (дітей) у разі виїзду одного з батьків для постійного проживання в іноземній державі, з якою не укладено договір про подання правової допомоги»¹³ передбачає, що, у разі виїзду одного з батьків, який є громадянином України, для постійного проживання в іноземній державі, з якою Україна не має договору про подання правової допомоги, він повинен сплатити аліментні зобов'язання з утримання дитини (дітей) до досягнення нею повноліття, які оформляються договором між цією особою та одним із батьків, з яким залишається дитина (діти), або її опікуном, піклувальником (далі - одержувач аліментів), або договором про припинення права на аліменти для дитини (дітей) у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно (житловий будинок, квартиру, земельну ділянку тощо). Якщо аліментні зобов'язання не були виконані особою, що виїжджає, стягнення аліментів провадиться за рішенням суду.

Правове регулювання стягнення аліментів на дітей є достатньо розгалуженим. Порядок їх стягнення є складним процесом, що пов'язаний із декількома галузями права та потребує вдосконалення на кожній стадії - від призначення аліментів, зміни розміру за рішенням суду до його виконання.

По-перше, залишається проблема визначення розміру аліментів на дітей через існування одержання прихованих доходів зобов'язаними особами.

12 Про затвердження Інструкції про виконання в Україні Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання: Наказ Міністерстві юстиції України 15 вересня 2017 р. № 2904/5. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/zl150-17>.

13 Про затвердження Порядку стягнення аліментів на дитину (дітей) у разі виїзду одного з батьків для постійного проживання в іноземній державі, з якою не укладено договір про подання правової допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1203. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/>.

По-друге, суди, використовуючи судову практику своїх колег, визначають розміри аліментів, хоча можуть і повинні вийти за вказані встановлені рамки і вирішувати справи, індивідуально підходячи до кожного конкретного випадку. Суд має брати до уваги всі обставини справи, досліджуючи джерела прибутку особи (батька чи матері), з якої будуть стягуватися аліменти на дитину, враховувати наявність нерухомого майна, транспортного засобу, земельних ділянок, а також, що дуже важливо, зміну її сімейного стану, хронологію появи дітей, витрати, які здійснює відповідач, тобто реальний рівень його життя.

По-третє, проблему здійснення аліментних зобов'язань особою, яка тимчасово перебуває або має намір постійно проживати в іноземній державі, може бути розв'язане тільки за допомогою наявної міжнародно-правової договірної бази. Можемо констатувати, що аліментні зобов'язання не припиняються автоматично внаслідок таких обставин, як зміна місця проживання чи громадянства одного з їх учасників, оскільки за таких обставин право на отримання аліментів може бути здійснено або через пред'явлення позову в країні, в якій проживає відповідач, або шляхом виконання у цій країні рішення, ухваленого за місцем проживання позивача.

По-четверте, у справах про стягнення аліментів на дітей, як і в усьому сімейному праві, велике значення має моральний аспект, почуття, особисті стосунки між батьками дитини, між батьками і дітьми тощо.